

УДК 376

Формування безпечної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами

В. Градівська,

методистка ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти,
КЗ «Житомирський ОІППО» ЖОР,
аспірантка Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України
<https://orcid.org/0000-0003-2698-6018>
e-mail: gradivska.vita@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто психолого-педагогічні умови формування безпечної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами. Визначено чинники, що ускладнюють засвоєння навичок безпеки, описано ефективні методичні підходи до навчання безпечній поведінці, а також запропоновано рекомендації щодо створення безпечного освітнього середовища. Зазначено, що системна міждисциплінарна взаємодія є необхідною умовою для формування поведінкової компетентності у дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: безпечна поведінка, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, ризикована поведінка, соціалізація, педагогічна підтримка.

Formation of safe behavior in children with special educational needs

V. Hradivska

Methodologist at the Resource Center for Inclusive Education Support,
Municipal Institution «Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education» of Zhytomyr Regional Council,
Postgraduate Student at the Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and
Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-2698-6018>
e-mail: gradivska.vita@gmail.com

Abstract. This article examines the psychological and pedagogical conditions for developing safe behavior in children with special educational needs (SEN). It identifies the factors that complicate the acquisition of safety skills, describes effective methodological approaches to teaching safe behavior, and offers recommendations for creating a safe educational environment. The study emphasizes that systematic

interdisciplinary cooperation is a necessary condition for forming behavioral competence in children with SEN.

Keywords: safe behavior, children with SEN, inclusive education, risk behavior, socialization, pedagogical support.

Актуальність. Сучасна система освіти передбачає забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх учнів, зокрема дітей з особливими освітніми потребами. Ця категорія дітей часто стикається з ризиками не лише у фізичному, а й у соціальному, емоційному та інформаційному середовищі. Здатність орієнтуватися в небезпечних ситуаціях, усвідомлювати ризики, приймати безпечні рішення та дотримуватися правил поведінки – важливі життєві навички, які забезпечують не лише збереження життя і здоров'я, а й сприяють соціальній адаптації, самостійності та успішній інтеграції дитини в суспільство. У дітей з особливими освітніми потребами ці навички нерідко не формуються спонтанно, що потребує спеціально організованого педагогічного впливу.

Водночас існує дефіцит науково обґрунтованих методик, програм та інструментів для ефективного навчання безпечній поведінці з урахуванням специфіки освітніх труднощів у дітей. Більше того, значна частина учасників команди психолого-педагогічного супроводу не має достатньої підготовки для реалізації подібної діяльності. Отже, виникає об'єктивна необхідність розробки системного підходу до формування безпечної поведінки в інклюзивному освітньому просторі, який враховує індивідуальні потреби дітей з особливими освітніми потребами, забезпечує їм можливість ефективного засвоєння соціально значущих моделей поведінки та гарантує максимальну безпеку у щоденному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі проблема формування безпечної поведінки в дітей з ООП досліджується у контексті інклюзивної освіти, превентивної педагогіки, спеціальної психології, соціальної адаптації та охорони здоров'я. Зокрема, вітчизняна дослідниця А. Й. Капська наголошує, що навички безпечної поведінки є складовою соціальної компетентності, яку потрібно формувати з урахуванням типу порушення та особливостей розвитку дитини. Вона підкреслює важливість міждисциплінарного підходу, який включає не лише педагогів, а й психологів, соціальних працівників, медичних фахівців.

У працях Л. В. Кисельової розглядається питання формування безпечної поведінки в інклюзивному освітньому середовищі. Авторка відзначає ефективність використання моделювання ситуацій, візуалізації інструкцій та рольових ігор у роботі з учнями молодшого шкільного віку, зокрема з порушеннями аутистичного спектра, інтелектуальними труднощами.

О. М. Леонтьєва наголошує на важливості формування в учнів умінь усвідомлювати ризики, приймати відповідальні рішення та діяти в умовах загрози. Водночас вона говорить про низький рівень сформованості цієї компетенції в дітей з особливими освітніми потребами, що вимагає переосмислення змісту й форм навчання.

Іноземна практика також демонструє ефективність інтерактивного навчання, використання соціальних історій та технік поведінкової терапії для формування необхідних моделей поведінки у небезпечних ситуаціях. Документи UNESCO підкреслюють важливість створення інклюзивного та безпечного освітнього середовища, зокрема через фізичну доступність, наочність, структурованість простору й емоційну підтримку.

Мета статті: теоретичне обґрунтування та окреслення психолого-педагогічних умов, які сприяють ефективному формуванню безпечної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища, а також узагальнення сучасних наукових підходів, методик і практик, що забезпечують розвиток відповідних життєвих навичок з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку дитини.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових завдань сучасної освіти є забезпечення безпеки кожної дитини, зокрема – дітей з особливими освітніми потребами. Під «безпечною поведінкою» розуміється система дій, навичок, переконань, які дають змогу людині мінімізувати ризики та загрози у повсякденному житті. У контексті освіти це означає здатність дитини розпізнавати небезпечні ситуації, правильно на них реагувати, звертатися по допомогу, дотримуватися правил безпеки. Незважаючи на зростання уваги до інклюзивної освіти, проблема соціалізації та безпеки дітей з особливими освітніми потребами залишається актуальною як для фахівців, так і для батьків.

Для дітей з особливими освітніми потребами формування навичок безпеки набуває особливої значущості, оскільки вони часто мають знижену обмежену здатність до самостійного аналізу ситуацій, знижену реакцію на сигнали небезпеки, труднощі у спілкуванні. Формування безпечної поведінки у цієї категорії дітей – це системна і цілеспрямована діяльність, яка має базуватись на індивідуальному підході, врахуванні особливостей сприйняття та поведінки дитини, адаптації освітнього середовища та взаємодії з сім'єю. Також цей процес неможливий без аналізу ризиків і загроз, з якими ці діти стикаються у повсякденному житті. Уразливість дітей з особливими освітніми потребами обумовлена як їхніми фізичними, інтелектуальними чи сенсорними труднощами, так і недосконалістю соціального середовища, яке часто не готове забезпечити адекватні умови безпеки. Умовно ризики можна класифікувати на кілька груп: фізичні, соціальні, психологічні, інформаційні та поведінкові.

Фізичні ризики. Ця категорія ризиків охоплює ситуації, пов'язані з ризиком травмування, нещасних випадків, надзвичайних ситуацій (пожежі, евакуації, стихійні лиха тощо). Основні аспекти: обмеження рухливості (у дітей з порушеннями опорно-рухового апарату) можуть перешкоджати своєчасному реагуванню в небезпечних ситуаціях; сенсорні порушення (зору або слуху) ускладнюють виявлення сигналів небезпеки, що надходять у вигляді звуку чи візуального попередження; недостатня координація рухів або гіперактивність (наприклад, у дітей з СДУГ або РАС) може призводити до імпульсивної, небезпечної поведінки, падінь або зіткнень.

Соціальні ризики. Діти з особливими освітніми потребами часто стають жертвами соціального виключення, ізоляції, булінгу, що не тільки створює

емоційний дискомфорт, а й підвищує ризик проявів агресії, депресивних станів, ризикової поведінки. Факторами, що можуть на це впливати, стають обмежені навички соціальної взаємодії, незнання норм поведінки в групі, невміння розпізнавати соціальні сигнали та інтерпретувати наміри інших людей. Це створює небезпеку стати жертвою експлуатації, психологічного чи навіть фізичного насильства з боку однолітків або дорослих.

Психологічні ризики. Нестабільний емоційний стан, підвищена тривожність, низька самооцінка або порушення емоційно-вольової сфери є характерними для багатьох дітей з особливими освітніми потребами. Ці чинники можуть знижувати здатність дитини адекватно оцінювати ризик; провокувати замикання в собі або навпаки небезпечну поведінкову активність; погіршувати навички саморегуляції в стресових ситуаціях. Діти, які не вміють просити про допомогу або повідомляти про небезпеку, залишаються вразливими навіть у присутності дорослих.

Інформаційні ризики. У цифрову епоху особливу актуальність має інформаційна безпека дітей. Діти з особливими освітніми потребами мають обмежену здатність до критичного мислення, що підвищує ризик: перегляду шкідливого контенту; потрапляння під вплив деструктивних груп у соціальних мережах; кібербулінгу; поширення особистих даних через незнання правил онлайн-безпеки. Ці загрози можуть мати серйозні наслідки для психоемоційного стану дитини та її подальшої соціалізації.

Поведінкові ризики. Особливості поведінки деяких дітей з особливими освітніми потребами (наприклад, імпульсивність, агресивність, аутоагресія, стереотипна поведінка) можуть самі по собі становити загрозу для самої дитини або оточення. У таких випадках необхідне: уважне спостереження за поведінковими патернами; впровадження методів поведінкової корекції; створення безпечного простору, що мінімізує ризики самоушкодження.

З огляду на перелічені ризики, розуміємо, що навчання безпечній поведінці є складним процесом, який потребує **створення відповідних психолого-педагогічних умов.**

Індивідуалізація навчання. Формування безпечної поведінки має враховувати індивідуальні особливості дитини: категорія освітніх труднощів, рівень розвитку пізнавальних процесів, психоемоційний стан.

Створення безпечного освітнього середовища. Умови навчання повинні бути адаптовані з урахуванням принципів універсального дизайну: доступність простору, наочність, спрощення інструкцій, використання альтернативних засобів комунікації.

Міждисциплінарний підхід. Виховання безпечної поведінки є спільною справою педагогів, психологів, соціальних працівників, медичних працівників і батьків.

Формування безпечної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами вимагає від педагогів, фахівців та батьків не лише знань про категорії освітніх труднощів, а й володіння спеціальними педагогічними стратегіями, які адаптовані до індивідуальних можливостей дитини. Ефективні педагогічні стратегії мають бути системними, послідовними, емоційно підтримувальними та

спрямованими на розвиток практичних навичок у реальних і змодельованих ситуаціях.

1. Стратегія моделювання поведінки. Ця стратегія полягає у демонстрації бажаної (безпечної) поведінки в конкретних ситуаціях з подальшим її відтворенням дитиною. Вона особливо ефективна для дітей з розладами аутистичного спектру та дітей з інтелектуальними порушеннями.

Приклади реалізації:

- Рольові ігри «Що робити, якщо...?» (наприклад, зустрів незнайомця, загубився, побачив небезпеку).
- Перегляд і обговорення відеороликів з демонстрацією безпечної поведінки.
- Використання соціальних історій (social stories) із послідовним описом безпечних дій.

2. Використання візуальної підтримки. Багато дітей з особливими освітніми потребами мають кращу здатність до сприймання візуальної інформації. Тому стратегія використання зорових опор дає можливість закріпити правила та алгоритми поведінки.

Засоби:

- Піктограми та ілюстровані інструкції (наприклад, «Як переходити дорогу»).
- Схеми поведінки у надзвичайних ситуаціях.
- Кольорові маркери-знаки у класі чи школі, що вказують на «небезпечні»/«безпечні» зони.

3. Стратегія позитивного підкріплення. Формування безпечної поведінки має супроводжуватись систематичним заохоченням правильних дій, що сприяє їх закріпленню. Ця стратегія надзвичайно ефективна для підтримання мотивації дітей з порушеннями емоційно-вольової сфери та труднощами у саморегуляції.

Форми підкріплення:

- Вербальна похвала.
- Система жетонів/наклейок.
- Привілеї (додатковий час на улюблену діяльність, вибір гри тощо).

4. Ситуативне навчання (навчання через практику). Стратегія передбачає створення або використання реальних життєвих ситуацій, у яких дитина повинна застосувати набуті навички безпечної поведінки. Це допомагає формувати не лише знання, а й автоматизовані дії.

Приклади:

- Тренування евакуації зі школи при сигналі тривоги.
- Практичне заняття з правилами дорожнього руху біля школи.
- Відпрацювання алгоритму «Що робити, якщо залишився сам удома?».

5. Індивідуальні поведінкові плани. Це стратегія, орієнтована на дітей з серйозними порушеннями поведінки або комунікації (наприклад, РАС, СДУГ, інтелектуальні порушення). Вона передбачає створення індивідуального алгоритму дій у типових для дитини небезпечних ситуаціях.

Елементи ІБП:

- Визначення тригерів небезпеки.
- Запропоновані альтернативні способи реагування.
- Система підкріплення бажаної поведінки.

6. Співнавчання (підтримка ровесників). Участь ровесників у навчанні дітей з ООП є ефективною стратегією соціального включення та формування безпечної поведінки через позитивні приклади.

Форми:

- Партнерство у навчальних іграх.
- Наставництво у виконанні правил поведінки в шкільному середовищі.
- Спільне розігрування моделей поведінки в парі або групі.

7. Психоемоційна підтримка як основа навчання. Безпечна поведінка не формується в умовах стресу чи страху. Тому важливою педагогічною стратегією є створення позитивного емоційного фону:

- застосування елементів арттерапії, музикотерапії;
- використання технік зниження тривожності;
- формування довірливих стосунків між педагогом і дитиною.

8. Навчання через казки та метафори. Це ефективна стратегія для дітей молодшого віку або з інтелектуальними порушеннями. Казкові сюжети дозволяють у доступній формі моделювати небезпечні ситуації та способи їх вирішення.

Приклади:

- Казка про героя, який правильно поводить себе на дорозі.
- Історії про тварин, які дізнаються, що таке «небезпека» і як діяти.
- Висновок до розділу.

Ефективність педагогічних стратегій у формуванні безпечної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами залежить від їхньої адаптованості до індивідуальних особливостей дитини, систематичності та практичної спрямованості. Комбінування різних стратегій, гнучкість педагогічних підходів, постійний зворотний зв'язок та партнерство з батьками й фахівцями забезпечують комплексний розвиток життєво важливих навичок безпечної поведінки.

Висновки. Формування безпечної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами є складовою загальної системи соціалізації та адаптації. Воно потребує скоординованої роботи педагогів, батьків, фахівців команди психолого-педагогічного супроводу, використання сучасних педагогічних технологій і створення доброзичливої атмосфери – все це і є основою успішної реалізації цього завдання. Лише за умови системної підтримки й урахування індивідуальних особливостей можливо сформувати у дитини з особливими освітніми потребами реальні навички безпечної поведінки, які допоможуть їй орієнтуватися у складному соціальному просторі.

Список використаних джерел та літератури

1. Капська А. Й. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки дітей та молоді : навч. посіб. К.іїв : Центр учбової літ., 2007. 240 с.
2. Кисельова Л. В. Психолого-педагогічні умови формування життєвої компетентності дітей з особливими освітніми потребами. *Теорія і практика інклюзивної освіти* : зб. наук. пр. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2018. Вип. 10. С. 112–117.
3. Соловйова О. М. Формування безпечної поведінки у молодших школярів з особливими освітніми потребами. *Актуальні проблеми корекційної освіти*. 2020. № 16. С. 214–221.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
5. Зайцева Г. В. Формування безпечної поведінки у дітей з особливими потребами у навчальному середовищі. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 52, т. 2. С. 76–81.
6. Smith L. J. Teaching Children with Disabilities: Safety Skills and Behavioral Interventions. New York : Routledge, 2019. 218 p.